

ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE /ŋ/ ~ /g/ DEĞİŞKENLİĞİ ÜZERİNE*

Ferruh AĞCA*

Özet: Türk dilinin bugün itibarıyla bilinen ilk yazılı belgeleri olan Türk runik harfli yazıtlarda, belirli gramer birimlerinde bulunan /ŋ/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile değişkenlik gösterdiği öteden beri ifade edilen bir durumdur. Türk runik harfli yazıtlarda belirli eklerde görülen /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin aynı zamanda Maniheist-Budist ve ilk İslamî çevrelere ait metinlerde de örneklerine rastlanmaktadır. Türk dilinin tarihsel Kıpçak sahasında, bilhassa Codex Cumanicus'ta örneklerine sıkça rastladığımız /ŋ/ > /g/ değişimi, eski Türk dili alanlarında, belirli eklerdeki /ŋ/ ünsüzü, bazen aslı şeklini koruyarak bazen de /g/ ile yazılarak istikrarsız bir görünüm arz etmektedir. Bu yazıda, Türk runik harfli yazıtlarda, Maniheist ve Budist Türk çevresi metinlerinde ve ilk İslamî Türkçe metinlerde sadece belirli eklerde görülen /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğine dair düzensiz örneklerin, yazıma ait bir özellik mi yoksa fonolojik bir özellik mi olduğu konusu ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Türk runik harfli külliyat, Maniheist ve Budist Türkçe metinler, ilk İslamî Türkçe metinler, yazım, fonoloji.

On the /ŋ/ ~ /g/ Variation in the Old Turkic Texts

Abstract: It has long been mentioned that in the Turkic runic inscriptions, which are known to be the oldest written documents of the Turkic languages, the consonant /ŋ/ was used as a variation of /g/. This /ŋ/ ~ /g/ variation is witnessed also in the Maniheist-Buddhist and the first Turkic Islamic texts.

While the /ŋ/ ~ /g/ variation is notable in the historical Kipchak examples of the Turkic language, particularly in Codex Cumanicus, it is found only in some affixes in the Turkic language. However, the use of this variation is not systematic for /ŋ/ in particular affixes sometimes maintains its original form, but sometimes is written in /g/. Based on this fact, and focusing on the examples of the irregular use of /ŋ/ ~ /g/ seen in certain affixes in the Turkic runic inscriptions, Maniheist-Buddhist and the early Turkic Islamic texts, this paper, discusses whether it is an orthographic or a phonological feature.

Key Words: Old Turkic, Turkic runic corpus, Maniheist-Buddhist texts in Turkic, the first Islamic Turkic texts, Graphemics, phonology.

* Bu yazı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve Türk Dil Kurumu'nun 15-16 Ağustos 2011 tarihleri arasında Ulanbatur-Moğolistan'da ortaklaşa düzenledikleri "Türk Kültürünün Gelişme Çağları I: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı Uluslar Arası Sempozyumu"nda sunulan "Türk Runik Harfli Külliyatta /ŋ/ ~ /g/ Nöbetleşmesi ve Tarihî Türk Dili Alanlarındaki Yansımaları Üzerine" adlı bildirisinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

0. Giriş

Tarihsel dil bilimi çalışmalarında dillerin söz yapımı, sözcükler arasındaki ilişki ve söz dizimi gibi temel görünüşlerinin yanı sıra ses yapısı ve dizgesinin hangi esaslara sahip olduğu hakkında bilgi sahibi olabilmek ya da belli bir kanaate ulaşabilmek, ancak zamanımıza intikal eden metinler vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Ne var ki tarihsel fonoloji çalışmalarında elde edilen sonuçlar, metinlerdeki seslerin gerçek değerini tespit etmemize imkân verecek vurgu ve tonlama özelliğine sahip olmadıkları için, dillerin yaşayan lehçelerine oranla daha kısıtlı kalmaktadır. Keza tarihsel süreç içerisinde kullanılan yazı sistemlerinin dilin ses değerlerini ne kadar yansıtabildiği konusundaki kimi belirsizlikler de, tarihsel fonoloji çalışmalarında kesin sonuçlara ulaşmamıza engel teşkil edebilmektedir. Bu bağlamda tarihsel fonoloji çalışmalarında sağlıklı sonuçlar elde etmek açısından yazım-ses ilişkisi hakkında bugün elde ettiğimiz veriler büyük önem taşımaktadır. Tarih boyunca farklı çevrelerde birbirinden farklı yazı sistemleri ile yazılmış olan Türkçe metinlerde ünlü ve ünsüz seslerin hangi değerlere sahip oldukları, süreç içerisinde nasıl bir gelişim seyri takip ettikleri ve hangi seslere dönüştükleri gibi konular, yazı sistemlerinden bazıları birbirine yakın sesleri dahi ayırt edebilecek işaretlere sahipken, bazılarında birden fazla sesbirimi tek bir işaretle karşılanmıştır.

Türk dilinin hem tarihsel hem de modern alanlarında en fazla değişime uğramış ünsüz sesbirimlerinden olan /ŋ/ ünsüzünün varlığı ve ifade ettiği değer konusunda herhangi bir belirsizlik / kuşku bulunmamakla birlikte, ünsüzün tarihsel Türk dili alanlarına ait kimi metinlerde zaman zaman farklı işaretlerle yazılmış olmasının yazım ile mi yoksa ünsüz değişimiyle mi ilgili olduğu konusu, Türklük Bilimi araştırmalarında öteden beri tartışıla gelen problematiklerden biri olmuştur. Tarihsel Türk dilinin bilhassa Eski Türkçe olarak adlandırdığımız döneminin farklı çevrelere ait farklı yazı sistemleriyle yazılmış metinlerinde /ŋ/ ünsüzünün genellikle orijinal şekliyle işaretlenmiş olmasına karşılık bazen /g/ ile işaretlendiği de görülmektedir. Türk runik harfli Köl Tigin (KT) ve Bilge Kağan (BK) yazıtlarında, erken tarihli Maniheizt ve Budist Türk çevresi metinlerinde ve ilk İslamî Türkçe metinlerden Divanü Lûgâti't-Türk (DLT) ile Yarkent hukuk belgelerinde belirli eklerdeki /ŋ/ ünsüzünün genellikle kendisini korumakla birlikte bazen /g/ ile yazıldığı da fark edilmektedir. Bu yazıda, Türk dilinin yukarıdaki çevrelerinde belirli eklerde görülen /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin bilhassa Kıpçak sahasında yazılmış metinlerde görüldüğü hâliyle ünsüz değişimiyle mi izah edilmesi gerektiği yoksa yazım ile ilgili bir mesele mi olduğu konusu ele alınacaktır.

1. Türk Runik Harfli Külliyatta /ŋ/ ~ /g/ Değişkenliği

Bugünkü bilgilerimize göre Türk dilinin ilk yazılı metinleri olarak kabul edilen ve Türklük coğrafyasının farklı bölgelerinde bulunan taş / kayalar üzerine yazılmış Türk runik harfli yazıtlar, Türk dilinin tanık olunan ilk şekilleri olmasının yanı sıra geçmişten günümüze geçirdiği bir takım değişiklikleri takip etmemize kaynaklık

etmesi bakımından da paha biçilmez bir değere sahiptir. Bugün Türk dilinin sahip olduğu birçok ses ve biçimbirimlerin ilk defa ifade edildiği Türk runik harfli yazıtlar, Türk dilinin takip edilebilen evrelerinde değişik ünsüzlere değişen /ŋ/ ünsüzünün durumu bakımından da bir takım veriler sunmaktadır.

Türklük Bilimi araştırmalarında genellikle runik alfabe olarak bilinen yazı sisteminin, ait olduğu dönemin ses değerlerini ne kadar yansıtabildiği konusunda kimi belirsizlikler bulunsa da, yazım ile karşılanmak istenilen ses değeri arasında genellikle bir uyumun olduğu söylenebilir. Dahası Türk runik alfabesinde, Türk dilinin başka çevrelerinde farklı yazı sistemleriyle yazılmış çok az metninde tanıklanabilen kapalı /e/ ünlüsü için (𐰣) şeklinde ayrıca bir işaretin bulunması, yine daha sonraki çevrelerde /n/ ya da /y/ şeklinde ayrıştığı iddia edilen palatal /ñ/ foneminin (𐰤) şeklinde tek bir işaretle gösterilmiş olması gibi özellikler, bu yazı sistemini ayrıcalıklı kılmaktadır.

Türk runik alfabesinin ses-yazım ilişkisi bakımından bir diğer ayırt edici özelliği de, Türkler tarafından kullanılan alfabelerin birçoğunda genellikle /n/ ve /k/ ünsüzlerini temsil eden iki işaretin birleşmesiyle gösterilen /ŋ/ ünsüzünün tek bir işaretle karşılanmış olmasıdır. Bu yazı sisteminde (𐰥) işareti ile temsil edilen /ŋ/ ünsüzü, bilhassa isim ve fiil çekim eklerinde istikrarsız ve düzensiz bir şekilde zaman zaman /g/ ile de yazılmış, bu durum araştırmacılar tarafından ya yazım ile ya da ünsüz değişmesiyle izah edilmeye çalışılmıştır.

/ŋ/ ünsüzünün, Türk dilinin bazı tarihsel ve modern lehçelerinde kendisine yakın ünsüzlere değiştiği, hatta bazı tarihsel Türk yazı dillerinde birçok örnekte /g/ ünsüzüne dönüştüğü bilinmektedir. Bu bağlamda Türk dilinin hem tarihsel hem de modern alanlarında /g, m, n, v, y/ gibi ünsüzlere değişmiş olan /ŋ/ ünsüzü (Räsänen 1949; Çağatay 1954), Eski Türkçede genellikle aslı şeklini korumuş olmakla birlikte Türk runik harfli yazıtlarda ünlüler arasında ya da söz sonunda zaman zaman /g/ ile nöbetleşmiştir (T. Tekin 1968: 92).

/ŋ/ ünsüzünün Türk runik harfli bütün Kök Türk yazıtlarında /g/ ile yazılmadığını, /g/'li yazımın birkaç yazıt ile sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda T. Tekin'in "*ŋ ~ g Nöbetleşmesi*" başlığı altında verdiği örneklerin tamamı **KT** ve **BK** yazıtlarına aittir. Diğer taraftan **Tunyukuk** (Tun) yazıtında /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örneklere rastlanılmaması (Ölmez 2010: 215), elimizde kesin bir hüküm vermemizi sağlayacak veri olmamakla birlikte, değişkenliğin yazım ile izah edilemeyeceğini; buna karşılık **KT** ve **BK** yazıtları ile **Tun.** yazıtı arasındaki diyalektikal ayırma işaret eden bir özellik olabileceğini akla getirmektedir.¹

¹ Tarihsel Türk dili alanlarına ait metinlerin diyalektikal durumlarına göre ya da yazılış tarihlerine göre tasnif edilmesinde birer ölçüt olarak değerlendirilebilecek kimi gramer özellikleri, aynı çevrede yazılmış metinler arasındaki farkları tespit etmek bakımından da dikkate alınmalıdır. Buna göre Türk dilinin tarihsel alanlarında yazılmış metinlerde fark edilen kimi ses ve şekil bilgisi özellikleri sadece metinlerin

Türk runik harfli yazıtlarda hiçbir sözcük kök / gövdesinde /g/ ile yazılmamış olan /η/ ünsüzü, belirli birkaç ekte ya söz içinde iki ünlü arasında ya da söz sonunda zaman zaman /g/ ile yazılmıştır (T. Tekin 1968: 92; 2000:72). Diğer taraftan aynı ekin hem /η/ ile hem de /g/ ile yazıldığı da dikkati çekmektedir.

T. Tekin (2000: 72) ve M. Ölmez (2010: 214), /η/ ünsüzü ile /g/ ünsüzünün teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri ile şahıs eklerinde nöbetleştiğini / değişkenlik gösterdiğini ifade etmiş olsalar da, aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, değişkenliğin yazıtlarda ve Maniheizt-Budist Türk çevresi metinlerinde ilgi hâli ekinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Türk runik harfli KT ve BK yazıtlarında /η/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile nöbetleştiği ekler şunlardır:

1. Teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri $+(X)\eta \sim +(X)g$; $+(X)\eta Xz \sim +(X)gXz$:

törügin (BK D 20) ~ *törüñin* (KT D24), *edgüg* (KT D 24; BK D 20) (~ *edgüñ*) vb.

2. Bazı zaman çekimlerinde teklik ve çokluk 2. şahıs ekleri $-(X)\eta \sim -(X)g$; $-(X)\eta Xz \sim -(X)gXz$:

ertig (BK K 7) (~ *ertin*), *kigürtüg* (BK D 19) (~ *kigürtüñ*), *ölsikñ* (KT G 6) ~ *ölsikig* (KT G7), *bardıgız* (KT GD) ~ *bardıñız* (O 12), *ertigiz* (KT K 9) (~ *ertiniz*), vb.

3. İlgi hâli eki $+(X)\eta \sim +(X)g$:

bodunug atı küsi (KT D 25) (~ *bodunıñ*) vb.

Türk runik harfli yazıtlarda /η/ ünsüzünün durumunu değerlendiren M. Ölmez (2010: 211-9), ünsüzün yazıtlarda /g/ ile nöbetleştiği örnekleri ve yapıyı, tarihsel Türk dilinin Kıpçak sahasında genellikle sözcük kök/gövdelerinde karakteristik olan /η/ > /g/ değişiminden ayrılmış ve yazıtlardaki durumu “ımlaya ilişkin bir sorun” olarak değerlendirmiştir:

“Tarihî ve günümüz Türk dillerinde, özellikle de Kıpçakçada bazı sözcüklerde η yerine g bulunduran veya g üzerinden başka seslere değişen sözcüklerle karşılarız, ancak söz konusu değişikliklerle yazıtlardaki değişikliği örtüştürmek zor görünmektedir. Yazıtlardaki durum, söz konusu olan bir ses değişikliğinden, nöbetleşmesinden ziyade imlaya ilişkin bir sorundur. Yazıtlarda görülen bu imla özelliği η ve g seslerinin η ve g fonemlerinin ayrı birer sestem ziyade, o dönem

---

kronolojik seyrini tespit etmeye yararken, kimi özelliklerin hemen hemen aynı yıllarda yazılmış metinlerdeki diyalektikal farklılıktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Ağca 2006). Bu bağlamda birbirine yakın zamanda yazılmış BK-KT ve Tun. yazıtları arasında kimi ses ve şekil özellikleri bakımından görülen farklılıklar, KT ve BK ile ait olduğu boyun, Tun. ve ait olduğu boydan farklı olduğunu düşünmemize imkân verir. Türk dilinin tarihsel diyalektolojisi üzerine bugüne kadar etraflı bir çalışma yapılmamış olmakla birlikte, konuyla ilgili bazı çalışmalarda Eski Türk dili alanına ait metinlerdeki diyalektikal farklılıklara işaret edilmiştir (Erdal 2004: 33-6).

allophone olarak addedilmesidir. Yazıtlarda karşılaştığımız ŋ, boğumlanma yeri olarak g'ye yakın bir ses olmalı ki aynı ifade ve aynı sözcük için kimi zaman ŋ kimi zaman da g kullanılmıştır.”

Türk runik harfli metinlerde, *elinin törügün* (KT D 22) örneğinde de görüleceği üzere /ŋ/ ünsüzünün aynı ibare içinde dahi hem /ŋ/ hem de /g/ ile yazılmış olması, bu değişkenliğin belli bir düzene sahip olmadığını göstermesine karşılık yazım ile mi yoksa fonoloji ile mi ilgili olduğunu söylememize imkân vermemektedir. Keza Türk runik harfli metinlerde /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örneklerin ancak belli eklerle sınırlı kalmasının; buna karşılık sözcük kök ve gövdeleri ile diğer eklerde ünsüzün aslı şeklini korumasının hangi sebeplerden ileri geldiğini kesin olarak ifade etmek, mevcut bilgilerimiz nispetinde mümkün görünmemektedir. Bu çerçevede /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğini; ünsüz değişimi, yazıma ait bir özellik ya da aynı sesin değişken karşılıkları olarak ele aldığımız takdirde, özelliğin neden sadece belirli birkaç ekte ortaya çıktığı, sözcük kök/tabanlılarında ya da diğer eklerde /ŋ/ ünsüzünün başka bir ünsüz ya da işaret ile gösterilmediği gibi soruların cevabı belirsiz kalmaktadır.

2. Maniheist-Budist Türk Çevresi Metinlerinde /ŋ/ ~ /g/ Değişkenliği

Türk runik harfli yazıtlarda belli çekim eklerindeki /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazımına dair örnekler sadece yazıtlarda görülen bir özellik olarak ifade edilmiş olsa da (Gabain 1988: 193, 217; Ölmez 2010: 215), kimi Maniheist ve Budist Türk çevresi metinlerinde de tanıklanmaktadır (Erdal 2004: 80).² Bazı Maniheist çevreye ait metinler ile erken tarihli bazı Budist Türk çevresi metinlerinde /ŋ/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile yazıldığı örnekler rastlanmaktadır. Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, erken tarihli Maniheist ve Budist Türk çevresi metinlerinde /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazımı genellikle teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri ve bu şahısların iyelik kökenli şahıs ekleri ile ilgi hâli ekinde görülürken, geç dönem metinlerde daha çok kelime kökünde iki ünlü arasında ortaya çıkmaktadır. Mesela geç tarihli sağlık metinlerinden **Heilk I** de /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örnekler vardır; ancak bu örnekler yapı bakımından Türk runik harfli külliyattaki ve erken tarihli Maniheist-Budist Türk çevresindeki örneklerden farklıdır.

Türk runik harfli külliyatta olduğu gibi bu çevreye ait metinlerde de /ŋ/~g/ değişkenliğinin istikrarsız olduğu anlaşılmaktadır. Zira Maniheist-Budist Türk çevresinde /ŋ/ ünsüzünün bütün metinlerde /g/ ile yazılmadığı; buna karşılık erken tarihli bazı metinlerde, belirli eklerde bazen korunduğu bazen de /g/ ünsüzü ile yazıldığı ve böylece istikrarsız bir durum sunduğu dikkati çekmektedir. Bu iki ünsüz arasındaki değişkenlik, genel olarak erken dönemde yazılmış metinlerde

² M. Ölmez (2010), yazıtların yeni bir yayımında göz önünde bulundurulması gereken esasları ele aldığı bildirisinde, kimi Türk runik harfli yazıtlarda tesadüf edilen /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazımı hakkında “Dil olarak esasen yazıtların devamı olan Uygur yazıtlarında ve Eski Uygur metinlerinde 2. kişi çekiminde bu tür bir nöbetleşme, değişme göremeyiz.” (2010: 215) şeklinde bir tespitte bulunmuş olsa da, bu yazıda işaret edilen örnekler, aynı eklerdeki /ŋ/ ünsüzünün kimi Maniheist ve Budist Türk çevresi metinlerinde de /g/ ile değişebildiğini göstermektedir.

görülmele birlikte, bu dönemdeki metinlerin tamamında yoktur. Mesela erken tarihli olduğu kabul edilen Maniheizt metinlerden **TT II A**'da (Ağca 2006) /η/ ünsüzü *il-iηiz* (9) örneğinde görüldüğü gibi /η/ ile yazılmıştır. Bunun gibi klasik öncesi dönemde yazılmış Maniheizt metinlerin birçoğunda /η/ ünsüzü, /g/ ile değişkenlik göstermemiştir. Ancak yazılış tarihleri 8-11. yüzyıl diliminde olan metinlerin bir kısmında /η/ ünsüzünün /g/ ünsüzü ile değişkenlik gösterdiğini ifade edebiliriz.

/η/ ünsüzü, **M II 1**'de *kirtünün* (31) ve *küdügli ert(i)η(i)zler* (27) örneklerinde korunmasına karşılık, *manga yükünügler* (13) (<yükününler) örneğinde /g/ ile yazılmıştır. Yine **Panc B3**'te *kanyudun keltig* (7) (<keltiη) örneğinde /η/ ünsüzü /g/ ile yazılmıştır.

İlk Budist Türkçe metinleri (Laut 1986) ya da klasik öncesi döneme ait metinler (Erdal 2004) arasında değerlendirilen **MaitrSengim**'de /η/ ünsüzünün durumu diğer metinlere göre daha karmaşıktır. **MaitrSengim**'de aynı kelimeler bile hem /η/ hem de /g/ ile yazılmıştır: *körün* (23 v 15) ~ *körüg* (18 v 24) vb. J. P. Laut, **MaitrSengim**'de /η/ ünsüzünün sadece ince sıradan /K/ ile temsil edildiğini, kalın sıradan /Q/ ile hiçbir zaman temsil edilmediğini ifade etmiş olsa da (Laut 1986: 72), metinde zaman zaman /Q/ ünsüzü de /η/ ünsüzünü temsil etmiştir. **MaitrSengim**'de /η/ ünsüzünün /g/ ile değişkenlik gösterdiği ekler şunlardır:

Emir kipinin 2. şahıs eklerindeki /η/ ünsüzü, zaman zaman /g/ ile yazılmıştır: *körüg* (18 v 24) (<körüη), *unitmag* (18 v 2) (<unitmaη), *inigler* (137 v 6) (<iniηler), *körügler* (137 v 6) (<körüηler), *kanturug* (135 v 10) (<kanturuη), *ukuglar* (35 v 16) (<ukuηlar).

Teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik eklerindeki /η/ ünsüzü de /g/ ile yazılmıştır: *kanig* (161 r 31) (<kaniη), *biligig* (161 v 4) (<biligiη), *ogluguz* (38 r 2) (<ogluηuz), *kutuguz* (143 r 6) (<kutuηuz), *sevdükügüz-ler* (137 r 7) (<sevdüküηüzler), *ünügüz-ler* (137 v 9) (<ünüηüzler).

MaitrSengim'de ilgi hâli ekindeki /η/ ünsüzü de bazen /g/ ile yazılmıştır: *maytrinug* (11 v 9) (<maytri-niη), *bay(a)gut-nug* (92 v 5) (<bayagut-nuη), *t(e)ngrinig* (134 r 1) (<teηriniη).

MaitrSengim'de bu eklerin yanı sıra kelime kök ya da gövdelerinde bulunan /η/ ünsüzünün de bazen /g/ ile yazıldığı örneklerle rastlanmaktadır: *neg* (128 r 25) (<neη), *teriğ* (39 r 5) (<teriη), *öglüg ögsüz* (131 r 10) (<öηlüg öηsüz), *ögreki* (71 r 29) (<öηreki). Türk runik harfli külliyatta sözcük kök/tabanelerinde görülmeyen /η/ ~ /g/ değişkenliğinin birkaç Maniheizt-Budist metni ile aşağıda da işaret edildiği gibi DLT'teki örnekleri, bu çevrelerde değişkenliğin alanını genişlettiği şekilde yorumlamamıza imkân vermektedir.

J. P. Laut, **MaitrSengim**'deki durumu yazım ile izah etse de metinde /η/ ünsüzünün aynı zamanda /NK/ ile de gösterilmiş olması, bunun yazım ile açıklanamayacağını göstermektedir. Şayet yazım ile ilgili olsaydı bütün /η/ ünsüzlerinin /g/ ile yazılması gerekirdi.

Maitrisimit'in 1067 yılında kopya edilen Hami nüshasında da /ŋ/ ~ /g/ değişkenliği görülmektedir. **MaitrHami**'de *tül-nüg tüşi* (11, 3a-4) (<tülnüŋ tüşi), *erdiningizniŋ* ... (11, 13b-8) (<erdemiŋizniŋ), *katunnug başı* (11, 8a-16) (<katunnuŋ başı), *miŋ yapırgaklag* (11, 9a-14) (<miŋ), *köngülüg* (11, 12a-14) (<(senin) köŋülün), *boşguntug* (15b-25) (<boşguntun), *tınlaglarınıŋ* (16, 6b 2) (<tınlıglarınıŋ) örneklerinde /ŋ/ ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. **MaitrHami**'deki /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğini daha erken tarihli **MaitrSengim** nüshasının tesiriyle açıklayabileceğimiz gibi 11. yüzyılın ortalarında yazılmış metinlerde değişkenliğin devam etmesiyle de açıklayabiliriz. Nitekim **MaitrHami** ile birbirine yakın yüzyıllarda yazılmış **KP**'de de /ŋ/ ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde /ŋ/ ~ /g/ değişkenliği 11. yüzyılın sonlarına kadar görülmektedir.

Maniheist-Budist Türk çevresinde /ŋ/ ~ /g/ değişkenliği, Dunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan metinlerde daha fazladır. Bazin (1991) ve Hamilton (1986) tarafından 9, 10, 11. yüzyıllara tarihlendirilen bu metinlerde /ŋ/ ünsüzü sıkça /g/ ile yazılmıştır:

En geç 11. yüzyılın başlarına tarihlendirilen **KP**'de /ŋ/ ünsüzü *ögtün* (XXXVII/5) (< öŋdün) “önden, önde” örneğinde /g/ ile yazılmıştır. Yine 10-11. yüzyıllara tarihlendirilen **HamTouHou 21**'de *siler-ning esenigizlerni* (5) (<esenigizlerni) ve *sözledügüz* (9) (<sözledüŋüz) örneklerinde /ŋ/ ~ /g/ değişkenliği görülmektedir.³ **HamTouHou 16**'da *mugsuz bay bolzun* (9) (<muŋsuz), *kig(i)şlig bilig* (12) (<kingiş+lig), *yürüg* (13)⁴ (<yürün); **HamTouHou 18**'de *minig* (6) (<meniŋ), *avige* (4)⁵ (<eviŋe) örneklerinde /ŋ/ ünsüzü /g/ ile yazılmıştır.

Maniheist-Budist Türk çevresinin klasik ve geç dönemlerinde yazılmış metinlerde /ŋ/ ~ /g/ değişkenliği görülmez. Sadece **Scharlipp**'te *bilig-ler* (6) (<bilinler) örneğinde /ŋ/ ünsüzü /g/ ile yazılmıştır. 11. yüzyılın ortaları ya da sonlarından sonra yazılmış bütün Maniheist-Budist Türk çevresi metinlerinde hem ekler hem de kelime köklerindeki /ŋ/ ünsüzü /NK/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla Kök Türkçe'de görülen /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi, Uygur Türkçesi'nde 11. yüzyılın sonlarına kadar yazılmış metinlerde zaman zaman ortaya çıkmış, bu yüzyıldan sonra yazılmış

³ /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin görüldüğü **HamTouHou 21**, verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Maniheist ve Budist Türk çevresinin standart dilinde pek rastlanmayan yuvarlaklaşma *sözledügüz* (9) (<sözledüŋüz) ve *sizler* yerine *siler* gibi ağız özelliklerinin hâkim olduğu metinlerdendir.

⁴ Uygur yazısında söz başında ya da ilk hecede sırasıyla elif, vav ve ye ile temsil edilen /ö, ü/ ünlülerinin zaman zaman /o, u/ ünlülerini karşılayan elif ve vav ile de yazıldıkları görülmektedir. Bu bağlamda ye olmaksızın yazılan /ü/ ünlüsü, son zamanlarda bu çevreye ait metinlerin yayımında da tercih edildiği üzere /u/ ile gösterilmiştir.

⁵ Yine söz başında tek elifle gösterilen /e/ ünlüsünün de zaman zaman /a/ ünlüsünü karşılayan çift elifle yazılmış şekiller ise, metin yayımlarındaki tercihe uygun olarak /a/ ile gösterilmiştir.

metinlerde ise tamamıyla ortadan kalkmış, /η/ ünsüzü /NK/ ile yazılmıştır, denilebilir.

3. İlk İslamî Türkçe Metinlerde /η/ ~ /g/ Değişkenliği

Teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ve şahıs eklerindeki /η/ ünsüzünün Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde /g/ ünsüzüne değiştiğini kesin olarak söyleyebileceğimiz belki de tek veri, Kâşgarlı Mahmud'un Argular için verdiği kayıttır. Kâşgarlı, DLT'te, /η/ ünsüzünün Argular tarafından /g/ ünsüzüne değiştirildiğini ifade eder (DLT II, 167-168):

“... ikinci şahısta genizden gelen ك ile tapındıg ... denir. Argu boyunca bir takım kelimelerinde ikinci şahsın ك harfi غ harfine çevrilerek tapındıg denir, “tapındın” demektir. Yine Arguların “sen onu kaçırdın” anlamına olan sen anı kaçırdıg sözleri de böyledir. Kural bütün fiillerde birdir; değişmez. Genizden gelen ك asıldır, غ getirmek yakışıksızlıktır.”

Kâşgarlı'nın yukarıdaki ifadelerinden, 11. yüzyılda Arguların tıpkı Türk runik harfli külliyatta olduğu gibi görülen geçmiş zaman çekiminde teklik 2. şahsa ait /η/ ünsüzünü kurallı olarak /g/ ile değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Türk dilinin genelinde zaten çeşitli ünsüzlere dönüşme temayülü gösteren /η/ ünsüzünün Türk runik harfli yazıtlarda /g/ ünsüzü ile değişkenlik gösterdiği örnekleri Argu diyalektine ait bir özellik olarak kabul edip etmeyeceğimiz sorunu da ortada durmaktadır. Diğer taraftan Kâşgarlı'nın Argu diyalektiği hakkında verdiği bu bilgi, Türk runik harfli yazıtlarda karşılaştığımız ve yazım ile mi yoksa fonoloji ile mi ilgili olduğunu kesin olarak bilemediğimiz aynı eklerdeki /η/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örnekleri de fonoloji ile ilişkilendirmemize imkân vermektedir. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın da yardımıyla, Türk dilinin kimi tarihsel alanlarında / diyalektlerinde teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ve şahıs eklerindeki /η/ ünsüzünün /g/ ünsüzüne değiştiğini ifade edebiliriz.

Kâşgarlı'nın Argular için verdiği bu bilginin yanı sıra DLT'te, ait olunan yazı diline mi yoksa çeşitli Türk boylarına ait diyalektikal unsurlar mı olduğunu kesin olarak ifade edemeyeceğimiz /η/ ünsüzünün birçok örnekte /g/ ile yazıldığı ya da tümüyle kaybolduğu örnekler de bulunmaktadır: *saḡun* ~ *sagun* (I, 403,3), *siḡil* ~ *sigil* (I, 394), *teḡrim* ~ *terim* (I, 396,3), *yagan* (III, 29) (Uyg. *yaha*) vb.

DLT'te yukarıda verilen sözcük kök / gövdelerindeki /η/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örneklerin yanı sıra ilgi hâli eki, 2. şahıs iyelik ekleri gibi eklerdeki /η/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örnekler de bulunmaktadır ve bu durum Dankoff-Kelly (1982: 67) tarafından ünsüz değişmesi olarak değerlendirilmiştir. Dankoff-Kelly'ye göre (1982: 67), DLT'te /η/ ünsüzü şu durumlarda zaman zaman /g/ ile yazılmıştır:

İlgi hâli ekindeki /η/ ünsüzü zaman zaman /g/ ile yazılmaktadır: *kimniḡ* (182,14) (<kimniḡ), *kuzgunniḡ* (221,6) (<kuzgunniḡ), *yagimḡ* (463,12) (<yagimḡ) vb.

Teklik 2. şahıs iyelik ekindeki /η/ ünsüzü de zaman zaman /g/ ile yazılmıştır: *kanıḡ* (249,9) (<kanıḡ), *tiliḡni* (463,4) (<tiliḡni), *neḡin* (251,17) (<neḡin) vb. Türk

dilinde 3. şahıs iyelik ekinin üzerine yönelme hâli ekinin gelmesiyle ortaya çıkan ikincil /ŋ/ ünsüzünün de /g/ ile yazıldığı örneklere rastlanmaktadır. Buna göre DLT’te /ŋ/ ile yazılmış *tawarıŋa* (344,11), *ewiŋe* (565,10) gibi örneklerin yanı sıra sadece /g/ ile yazılmış *kanıga* (626,13) (<kanıŋa) örneği de geçmektedir.

İlk İslamî Türkçe metinlerden *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazıldığı örneklere rastlanmamakta; buna karşılık bu çevreye ait Uygur alfabesiyle yazılmış Yarkent dokümanlarında ilgi hâli ekinin birkaç örnekte +nXŋ yerine +nXg şeklinde /g/ ile yazıldığı görülmektedir: *bu yirniŋ ev(v)e[l had(d)ı]* Bugra *begniŋ satmış yir* (I, 18-19), *bu yirniŋ ev(v)el haddi* (IV, 8-9), *biziŋde kin* (I, 14) (Erdal 1984).

4. Konu Hakkındaki Görüşler ve Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihsel alanlarında birkaç örnekte görülen sözcük kök/gövdelerindeki örnekler istisna edilirse, belli eklerde görülen /ŋ/~g/ değişkenliğinin yazım ile mi ilgili olduğu yoksa diyalektikal bir durum mu olduğu kesin olarak belli değildir. /ŋ/ ünsüzünün bugün modern Türk dilinin Balkar, Tatar, Altay gibi alanlarında yerini /g/ ünsüzüne bıraktığı dikkate alınırsa, tarihsel Türk dili alanlarında görülen örnekleri ünsüz değişmesi ile izah edebiliriz. Nitekim T. Tekin, *Kök Türkçe*'de nazal /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazılışını, “ünsüzün denasalizationu” şeklinde değerlendirerek ünsüz değişimiyle açıklamıştır (Tekin 1968: 92-93). Zieme de kimi Maniheist metinlerdeki /ŋ/~g/ değişkenliğini ünsüz değişimi şeklinde ele almıştır (Zieme 1969: 177). S. Çağatay “*ŋ sesi, ses teşkili bakımından damak kapanma fonemlerinden g, g, k, q'larla pek yakın münasebette bulunduğundan, eski lehçelerimizde bile bazen yerini g sesine terkettiğini görüyoruz*” diyerek ünsüz değişiminden söz eder (Çağatay 1954: 15).

K. Röhrborn (UW I 1977: 14), Eski Türkçe'de /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin bazı ağızlarda meydana gelen /ŋ/>/g/ değişmesinin bir sonucu olduğunu düşünür. Buna karşılık Ş. Tekin (1980) ve J. P. Laut (1986), *Maitrisimit*'teki örneklerden hareket ederek, /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazılışının tamamıyla yazıma ait bir özellik olduğunu iddia ederler. Ş. Tekin (1980: 13), *MaitrSengim*'de /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazılmasını “*alışılmadık ve sorunlu*” olarak değerlendirmiş ve bunun yazıma ait bir yanlışlık olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Ş. Tekin, /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazımını “*kusurlu yazım*” (*defektive schreiben*) olarak adlandırmış ve metnin transliterasyonunda /K/ ile yazılmış olan /ŋ/ ünsüzünü /NK/ şeklinde düzeltmiştir. J. P. Laut (1986: 71-72) da sadece /K/ ile gösterilen işaretin /ŋ/ ünsüzünü karşıladığını ifade ederek, ünsüz değişmesinden çok yazımla ilgili bir konu olarak değerlendirmiştir. Diğer taraftan M. Erdal (2004: 80), Eski Türkçede görülen /ŋ/~g/ değişkenliğinin sadece fonolojik bir gelişme ile izah edilemeyeceğini, haklı olarak, belirli bazı eklerde görülen bir özellik olmasından dolayı aynı zamanda morfolojik bir özellik olduğunu ifade eder.

Eski Türk dili alanında zaman zaman beliren /ŋ/ ~ /g/ değişkenliği konusunda en farklı görüşü J.R. Hamilton ifade etmiştir. Hamilton (1977: 508-521), Dunhuang'da bulunan bazı metinlerde /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazılışını, Hoten dilinin tesiri ile izah

eder. Ne var ki tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde /η/ ünsüzünün /g/ ünsüzüne değişebilen örneklerine rastlanması, daha da önemlisi değişimin tarihsel ve modern Kıpçak lehçelerinde karakteristik bir hâl alması, sadece Dunhuang'da bulunan metinlerde değil, diğer çevrelerde yazılmış metinlerde de tanıklanıyor olması, Hamilton'un iddiasını çürütmektedir.

5. Sonuç

Sonuç olarak tarihsel Türk dilinin Türk runik harfli kimi yazıtlarında, erken tarihli ya da klasik öncesi döneme ait bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ve ilk İslamî Türkçe metinlerde tanıklanan /η/ - /g/ değişkenliği ile ilgili şunları söylemek mümkündür:

Türk runik harfli yazıtlarda /η/ ünsüzü sadece belirli isim ve fiil çekim eklerinde /g/ ünsüzüyle değişkenlik göstermiş, sözcük kök/gövdelerinde ve diğer eklerde aslı şeklini korumuştur. Bu dalgalanmayı ünsüz değişmesi adı altında fonolojik bir durum olarak değerlendiresek bile sadece belli eklerde ortaya çıkmış olmasından dolayı aynı zamanda morfolojik bir durum olarak da izah edebiliriz. Türk runik harfli külliyatta /η/ - /g/ değişkenliğinin sadece KT ve BK yazıtlarında bulunması, aynı ortamda dikilen Tun. yazıtında hiç görülmemesi, bu özelliğin yazım ile ilgili olmadığına işaret etmektedir. O hâlde KT ve BK yazıtlarına sızan /η/ - /g/ değişkenliğinin Tun. yazıtının yazıldığı çevrede bilinmediğini, böylece bu yazıt sahiplerinin farklı diyalektikal özelliklere sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Diğer taraftan /η/ ünsüzünün Maniheist ve Budist Türk çevrelerine ait kimi metinlerde de aşağı-yukarı aynı eklerde /g/ ile değişkenlik göstermesi, değişkenliğin Türk runik harfli bazı yazıtlara ait bir özellik olmadığını, eski Türk dilinin başka sahalarında da ortaya çıkabilen bir durum olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede /η/ ünsüzü, hem kimi Maniheist Türk çevresi metinlerinde hem de erken tarihli birkaç Budist Türk çevresi metninde zaman zaman /g/ ünsüzü ile yazılmıştır. /η/ ünsüzünün /g/ ile değişkenlik gösterdiği Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin, diğer dil özellikleri bakımından da Kök Türk yazıtları ile büyük benzerlikler göstermiş olması, bu metinlerin yazıtlara yakın bir tarihte yazılmış olabileceklerini düşündürmektedir. Başka bir ifadeyle, teklik ve çokluk 2. şahıslara ait iyelik eklerinde ve aynı şahıslara ait fiil çekimleri ile ilgili eklerdeki /η/ ünsüzünün, klasik ya da geç dönemde yazıldıkları bilinen Maniheist-Budist Türkçe metinlerde hiçbir örnekte /g/ ile değişkenlik göstermemiş olması, Kök Türk yazıtları ile erken tarihli ya da klasik öncesi döneme ait Maniheist-Budist metinleri birbirine yaklaştırmaktadır. Bu bağlamda /η/ ünsüzünün 8-11. yüzyıllarda yazılmış bazı Maniheist-Budist metinlerde zaman zaman /g/ ile değişkenlik gösterdiğini, 11-14. yüzyıllarda yazılmış klasik ve geç döneme ait metinlerde ise aslı şeklini koruduğunu söyleyebiliriz. Ünsüzün, aynı döneme ait metinlerde farklı tavır göstermesini ise, bu çevreye ait metinlerin ancak 10/11. yüzyıllarda standart bir mahiyet kazanmasıyla ve daha önceki yüzyıllarda değişken şekillerin bulunmasıyla izah edebilir, bu çerçevede belli bir boya ait diyalektikal özellik olarak

değerlendirebileceğimiz /ŋ/ - /g/ değişkenliğinin yazı diline yansımaları olarak değerlendirebiliriz.

Eski Türk dilinin bir diğer çevresi olan 11-12. yüzyıllara ait ilk İslamî Türkçe metinlerden DLT'te ve bazı Yarkent dokümanlarında da aynı eklerdeki /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile değişkenlik gösterdiği örneklere rastlanmaktadır. Türk runik harfli bazı yazıtlarda, klasik öncesi bazı Maniheist-Budist Türkçe metinlerde ve ilk İslamî Türkçe metinlerde belli eklerde ortaya çıkan /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin diyalektikal bir özelliğinin yazı diline sızması olabileceğine işaret eden en önemli delil, Kâşgarlı Mahmud'un, DLT'te bu değişkenliği Argu Türklerine ait bir özellik olarak ifade etmiş olması, daha da önemlisi Kâşgarlı'nın verdiği 2. şahsa ait fiil çekimine dair örneklerin eski Türk dilinin diğer çevrelerinde tanıklanan örnekler ile yapı bakımından aynı olmasıdır. Buna göre eski Türk dilinin diğer çevrelerinde zaman zaman beliren /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin Argu özelliği olduğunu ifade etmemize imkân verecek bir delil olmamakla birlikte, değişkenliğin, üç farklı çevreye ait metinlerde istikrarsız bir şekilde tanıklanıyor olması ve 11. yüzyıldan sonra yazılmış Maniheist-Budist çevrede görülmemesinden dolayı, 8-11. yüzyıllar arasında yazılmış metinlerdeki bu değişkenliğin Argu özelliği olduğunu tahmin edebiliriz.

Eski Türk dilinin farklı çevrelerinde belirli isim ve fiil çekim eklerinde istikrarsız bir görünüm arz eden /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin, Türk dilinde düzenli olarak görüldüğü asıl sahanın Kıpçak Türkçesi olduğu bilinmektedir. Bu sahaya ait eserlerde /ŋ/ ünsüzü, eski Türk dili alanında olduğu gibi sadece belli eklerde değil, söz taban/gövdelerinde de /g/ ünsüzüne dönüşmüş, karakteristik bir hâl almıştır. Bu bağlamda Codex Cumanicus'ta /ŋ/ ünsüzü, *aŋar* ~ *agar*, *yalgız*, *yalguz* ~ *yalhuz* gibi örneklerde de görüleceği gibi ünlüler arasında /g/ olmuştur (Gabain 1998: 69).

Son olarak /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinden hareketle, eski Türk dilinin değişik bölgelerinde yazılmış metinlerinde bulunan standart dilden farklı ses ve şekil özelliklerini tespit etmek, bu özellikleri mümkün olduğu kadar Türk boyları ve diyalektleriyle irtibatlandırabilmek, eski Türk dili araştırmalarına yeni bir boyut kazandıracaktır. Bilhassa Türk runik harfli külliyatta ve Maniheist-Budist Türkçe metinlerde hakim söyleyişten farklı birçok ses ve şekil birimin varlığı dikkati çekmektedir. Bu çerçevede Uygur Türkçesinin ses ve şekil özelliklerinin teklediği, standart bir hâl aldığı 11. yüzyıla kadar yazılmış metinlerinde görülen hâkim şekillerden farklı "ağız sızması" örneklerini tespit etmenin, elde edilen verilerin tarihsel ve modern Türk yazı dilleriyle mukayese ederek irtibatlandırmanın, Türk dilinin tarihsel diyalektoloji araştırmalarına katkı sağlayacağı, bu bağlamda tarihsel Türk dili araştırmalarına yeni bir boyut kazandıracığı muhakkaktır.

Kısaltmalar

BK → Bilge Kağan Yazıtı, Bkz. TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay.

DLT → Divan. Bkz. ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV*, 4. Baskı, Ankara: TDK Yay.

- HamTouHou** → Bkz. HAMILTON, James (1986), *Manuscrits ougours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. T. 1-2, Paris.
- Heilk I** → Bkz. ARAT, Gabdul Raşid Rachmati (1930). “Zur Heilkunde der Uiguren”, *SPAW*, Phil. Hist.: 451-473.
- KP** → Bkz. HAMILTON, James (1971). *Manuscrits ougours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure*, Paris.
- KT** → Köl Tigin Yazıtı, Bkz. TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay.
- M II** → Bkz. LE COQ, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- MaitrH V** → Bkz. SHİMİN, Geng und Hans-Joachim KLİMKEİT (1988). *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Bd.1-2, Wiesbaden.
- MaitrSengim** → Bkz. TEKİN, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig*, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.
- O** → Ongin Yazıtı, Bkz. ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- PañcFrag** → Bkz. GEİSSLER, Friedmar, Peter ZIEME (1970). “Uigurische Pañcatantra-Fragmente”, *Turcica* 2: 32-70.
- TT II A** → Bkz. BANG, Willi, und Annemarie von GABAİN (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- Tun.** → Tunyukuk Yazıtı, Bkz. TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay.

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2006), Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ARAT, Gabdul Raşid Rachmati (1930). “Zur Heilkunde der Uiguren”, *SPAW*, Phil. Hist.: 451-473.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yay.
- ARAT, R. Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV*, 4. Baskı, Ankara: TDK Yay.
- BANG, Willi, und Annemarie von GABAİN (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- BAZİN, Louis (1991), *Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien*, Budapest: Akademiai Kiado.

- ÇAĞATAY, Saadet (1954), “*Türkçede ŋ-ğ sesine dair*” **TDAY-B** 1988², Ankara: 15-30.
- DANKOFF, Robert, James KELLY (1982, 1984, 1985), *Compendium of the Turkic Dialects*, by Mahmud al-Kashghari, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII (ed: Şinasi Tekin, Gönül Alpay-Tekin).
- ERDAL, Marcel (1984), “The Turkish Yarkand Documents”, **BSOAS** 47/2: 260-301.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.
- GABAİN, Annemarie v. (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GABAİN, Annemarie v. (1998), “*Codex Cumanicusun Dili*” *Tarihî Türk Şiveleri*, (Haz.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67-109.
- GEİSSLER, Friedmar, Peter ZİEME (1970). “*Uigurische Pañcatantra-Fragmente*”, **Turcica** 2: 32-70.
- HAMILTON, James (1971). *Manuscrits ougours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure*, Paris.
- HAMILTON, James (1977), “Nasales Instables en Turc Khotanais du X⁰ Siècle”, **BSOAS** 40: 508-521.
- HAMILTON, James (1986), *Manuscrits ougours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. T. 1-2, Paris.
- LAUT, Jens Peter (1986), *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- LE COQ, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- ÖLMEZ, Mehmet (2010), “Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Ed.: Cengiz Alyılmaz vd.) Afyon Kocatepe Üniversitesi yayınları, Afyonkarahisar: 211-220.
- RÄSÄNEN, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XV, Helsinki.
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch 1-6*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden.
- SCHARLİPP, Wolfgang (1986). “*Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimsikavijñaptimātratāsiddhi des Vasubandhu*”, **UAJb**, NF 6: 122-136, 8 Tafeln.
- SHİMİN, Geng und Hans-Joachim KLİMKEİT (1988). *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Bd.1-2, Wiesbaden.
- TEKİN, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig*, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration,

Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.

TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay.

TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg Yay.

ZİEME, Peter (1969), Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte, Berlin (Yayınlanmamış Doktora Tezi).